Վերջաբան

Բանաստեղծություններ

ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑԻ

16-րդ դարի վերջի և 17-րդ դարի առաջին քառորդի նշանավոր գործիչ Ներսես Մոկացին ծնվել է պատմական Հայաստանի Մոկք գավառի Ասկնջավս գյուղում (ունեցել է նաև Վանեցի և Բեղլու անվանումները): Ստանալով խոր և հարուստ գիտելիքներ, Ներսես Մոկացին ներգրավվում է վանական միաբանություններում ծավալվող կրթա-լուսավորչական աշխատանքի: Նա երկար ժամանակ աշխատում է որպես մանկավարժ, հիմնում է անապատական միաբանություն: Այս առումով նրա կյանքը կապված է եղել հատկապես Բաղեշի Ամրդոլու վանքի, Սյունյաց Մեծ անապատի և Լիմ կղզու միաբանության հետ: Եղել է Լիմի միաբանության հիմնադիր առաջնորդը, այնտեղ էլ կնքել է մահկանացուն:

Ներսես Մոկացու դիմապատկերի կարևոր ու բնորոշ գիծը նաև այն է, որ եղել է իր ժամանակի փիլիսոփայական մտքի նշանավոր ներկայացուցիչը: 5-րդ դարում սկսված ու արմատական հիմքերի վրա դրված ինքնուրույն-ազգային փիլիսոփայական երկերի հարուստ ավանդները հետագա դարերում հետևողականորեն ու բազմակողմանիորեն զարգացան, հարստանալով թարգմանական ու ազգային նոր արժեքներով: Սակայն 17-րդ դարի սկզբին, քաղաքական

անբարենպաստ պայմանների հետևանքով, այդ առաջընթացը մի կարճ ժամանակով ընդհատվեց: Փիլիսոփայական մտքի ավանդների յուրացման կարևորագույն գործը իր ձեռքը վերցրեց Բաղեշի Ամրդոլու դպրոցի հիմնադիր Բարսեղ Գավառացին, որը վերականգնեց հայոց դպրության հնամենի ավանդները, պատրաստեց բազմաթիվ աշակերտներ, որոնցից Ներսես Մոկացին փիլիսոփայության իմացությամբ գերազանցեց իր ուսուցչին և ընկերներին[1]: Ուշագրավ է, որ Բաղեշի դպրոցը Լեոն անվանում է «հայ ժողովրդի կուլտուրական հանճարի մի շատ թանկագին հուշարձան»[2]: Ինչպես Բարսեղ Գավառացու, այնպես էլ Ներսես Մոկացու համար առաջնակարգ խնդիր էր աշակերտներին լրիվ հասանելի դարձնել հայ փիլիսոփաների, ինչպես նաև Արիստոտելի, Պլատոնի, Պորփյուրի, Փիլոն Ալեքսանդրացու և մյուս մեծերի աշխատությունները:

16—17-րդ դարերում հայ գրականությունը զարգանում էր հիմնականում երկու ուղղությամբ՝ մեկն աչքի էր ընկնում հին ավանդների հետևողական պահպանումով, իսկ մյուսը՝ գրական նոր թեմաների ու նոր ձևերի որոնումով: Ներսես Մոկացին պատկանում էր առաջին ուղղությանը: Նրա ստեղծագործության մեջ արտացոլված էին ժամանակի համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող խնդիրներ՝ հայրենիք, եկեղեցի, լուսավորություն: Նրա ստեղծագործությունների ներքին ազդակը հայ ժողովրդի ծանր վիճակն էր: Հայաստանն ավերվում էր թուրքերի և պարսիկների միջև ծագած կործանարար պատերազմներից, նրանց մշա-

---

1 **Առաքել Դավրիժեցի,** Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 394:

2 **Լեո,** Երկեր, Գ, Երևան, 1969, էջ 270:

կած պետական ու քաղաքական միջոցառումներից: Պատմական հիշատակարանները ու մատենագրական աղբյուրները զարհուրանքով են նկարագրում վրա հասնող այդ արհավիրքները, հատկապես Շահ-Աբասի ձեռնարկած զանգվածային տեղահանումներն ու բռնի արտագաղթը Արևելյան Հայաստանում: Ներսես Մոկացու բանաստեղծություններն այդ իրականության անմիջական արտահայտություններն են:

Նրա պատմական բովանդակություն ունեցող ստեղծագործություններն են՝ «Օրհնեա՛լ տէր Յիսուս փրկիչ», «Ի հոլովել ժամանակին», «Հատդ անմահական», «Եկայք նորազուարճ մանկունք եկեղեցոյ»: Սրանց մեջ պատմական առումով արժեքավորը «Օրհնե՛ալ տէր Յիսուս փրկիչ» տողով սկսվող ներբողն է՝ նվիրված Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադրմանն ու նրա հիմնադիրներին:

Պատմական սկզբնաղբյուրներից հայտնի է, որ այս կարևոր միաբանության հիմնադրման գործում բացառիկ դեր խաղացին Սարգիս Ամբերդցին և Կիրակոս Տրապիզոնցին, ինչպես նաև Պողոս Մոկացի վարդապետը, որոնք Մելիք Հայկազնի օգնությամբ 17-րդ դարի սկզբին, Տաթևի մոտ, հիմնեցին Սյունյաց Մեծ անապատը: Ահա այս չորս նշանավոր անձանց և հայ կյանքի համար այնքան նշանակալից մի երևույթի է նվիրել Ներսես Մոկացին իր վերոհիշյալ ներբողը: Լեոն, բարձր գնահատելով այս ներբողը, նկատում է. «Հեղինակը երևան է հանում խոր ծանոթություն հայոց հին գրականության հետ և առհասարակ մի լավատեղյակ ու զարգացած մարդու տպավորություն է թողնում: Նրա համառոտ աշխատության մեջ կան պատմական արժեքավոր նյութեր ևս, որոնք զանցառության են մատնը-

ված ուրիշ ժամանակագիրների կողմից»[1]: Իսկ Ղևոնդ Ալիշանը գտնում է, որ այս ներբողը գրված է «լավագույն տաղաչափությամբ և արժանի է գովության»[2]:

«Օրհնե՜ալ տէր Յիսուս փրկիչ» ներբողն սկսվում է բացառիկ ուրախ տրամադրությամբ և հպարտությամբ: Այստեղ ակնարկված պանծալի անուններից առաջինը վերոհիշյալ Մելիք Հայկազն է՝ մի քաջարի զորական, որն օսմանցիների դեմ մղած բազմաթիվ ճակատամարտերից հաղթանակով դուրս գալու համար ստացել էր հայրենի գավառի՝ Սյունիքի իշխանությունը: Իր այս իշխանությունն էլ հայրենասեր իշխանը օգտագործել էր անապատի հիմնադիրներին օգնություն ցույց տալու ժամանակ: Մելիք Հայկազնը ժողովրդի ազատագրման համար պայքարի ելած մարդու կերպար է՝ նման մեր միջնադարյան գրականության մեջ կերտված հայրենասեր իրական-պատմական հերոսներին: Այս ներբողը 17-րդ դարի կրթական կյանքի վերանորոգման առաջին արտահայտությունն է:

Ներսես Մոկացու պատմական թեմայով գրված ստեղծագործություններից մեկն է Անդրեաս քահանային նվիրված գանձը: Անդրեաս քահանան նահատակվել է 1617-ի նոյեմբերի 18-ին: Գանձը գրվել է դեպքի թարմ ազդեցության տակ: Նրանում կարճ և անպաճույճ տողերով ներկայացվում են Անդրեաս քահանայի երիտասարդ կյանքի պատմությունը և նահատակության մանրամասները: Գանձում Անդրեասը հանդես է գալիս որպես հերոսական կերպար, որն իր մահով փրկում է շատերի կյանքը: Նրա նահատա-

---

1 **Լեո**, Երկեր, Գ, Երևան, 1969, էջ 362:

2 **Ղ. Ալիշան**, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 618:

կությանը Առաքել Դավրիժեցին նվիրել է իր պատմության գլուխներից մեկը, որը և հիմք է դարձել Մուրացանի «Անդրեաս երեց» վիպակի համար: Ներսես Մոկացին Անդրեաս քահանայի հերոսությունը գեղարվեստորեն վերարտադրող առաջին հեղինակն է:

Գանձերին հատուկ կանոնների համաձայն այն ավարտվում է համապատասխան տաղով. «Եկայք նորազուարճ մանկունք եկեղեցոյ» սկզբնատողով: Թե՛ գանձը և թե՛ տաղը խազավորված են, որը վկայում է Ներսես Մոկացու երաժշտական գիտելիքների մասին:

Անցյալի թեմաներով գրված պատմական բնույթի ստեղծագործությունների մեջ ուրույն տեղ ունի «Ի հոլովել ժամանակին» տողով սկսվող ողբը՝ նվիրված Սալահադդինի կողմից 1187 թ. Երուսաղեմը գրավելու պատմությանը: «Ողբ վասն առմանն Երուսաղեմի» ստեղծագործությունը Ներսես Մոկացին գրել է իր եղբայրակիցների խնդրանքով: Այս ստեղծագործությունը ծայրեծայր ողբասացություն չէ, նրանում կան լուսավոր տրամադրությամբ գրված և ուրախ ռիթմ ունեցող հատվածներ.

Տօն ցնծութեան կատարէին,
Զսուգն հին փարատէին.
Եւ յետ աւուրց ինչ հանգստին
Վառեալ ի մարտ ընդ քաղաքին...

Այսպիսի մասերը կապվում են խաչակրաց երրորդ արշավանքի և խաչակիրների հաջողությունների հետ: Բանաստեղծը իր հայրենիքի ազատագրման գաղափարը կապում է խաչակիրների հետ, հստակ չպատկերացնելով նրանցից սպասվող ազատության հնարավորությունը. նրա

սպասելիքները չունեն այն պայծառությունը, ինչ տեսնում ենք Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմում: Խաչակիրներից ակնկալվող փրկության գաղափարն ավելի շուտ ավանդական սովորություն էր, քան՝ իրական հնարավորություն:

Միջին դարերում, ինչպես նաև դրանից շատ առաջ, ընդհանուր մտածողության և ժողովրդական պատկերացումների մեջ իշխում էին «հոգու և մարմնի», «երկնքի և երկրի», «մարդու և բնության» փոխհարաբերության խնդիրները: Միջնադարն այդ խնդիրները դիտեց քրիստոնեության հիմնական գաղափարախոսության դիրքերից: Այդ մտածողությունը բազմապիսի արտացոլումներ գտավ ինչպես փիլիսոփայության, աստվածաբանության, այնպես էլ գեղարվեստական գրականության մեջ:

Հոգու և մարմնի փոխհարաբերության պատկերումը գեղարվեստական վերարտադրության նյութ է դարձել համարյա բոլոր ժողովուրդների մոտ: Մեր միջնադարյան ամբողջ գրականության միջով հետևողականորեն անցավ այդ գաղափարը՝ Մեսրոպ Մաշտոցից մինչև Սայաթ-Նովա: Արդեն 10-րդ դարում, շնորհիվ Գրիգոր Նարեկացու, հոգու և մարմնի խնդիրը հասնում է կատարելության, դրսևորվում է այնպիսի լայնությամբ, խորությամբ և արվեստով, որպիսին չի տվել ժամանակի միջազգային գրականությունը:

Հոգու և մարմնի խնդիրները գրականության մեջ երբեմն հանդես են գալիս որպես վիճաբանություն երկու հակոտնյա կողմերի միջև: Այդօրինակ գործերից է Ներսես Մոկացու «Վիճաբանութիւն երկնի և երկրի» բանաստեղծությունը, ուր դրսևորված է այն համարձակ միտքը, թե աստ-

ված չի կարող պահպանել երկնքի ու երկրի հավերժությունը, եթե չլինի երկիրը:

Հեղինակի եզրահանգումն իսկ բավական է, որ բանաստեղծությունը դիտվի որպես իր ժամանակի առաջավոր մտքի ցայտուն արտացոլում: Այս բանաստեղծությունը հոգու և մարմնի փոխհարաբերությունը դրսևորող լավագույն ստեղծագործություններից է, որի դիպուկ բնութագիրը տվել է Մ. Աբեղյանը: Վերջին միջնադարի հայ քնարերգության աշխարհականացումը դիտում է լինելիության պրոցեսում, որի ավարտուն արտահայտություններից մեկը համարում է Ներսես Մոկացու «Վիճաբանութիւն երկնի և երկրի» տաղը: Սրանով մեր քնարերգությունն արդեն կատարելապես իջնում է իրական աշխարհ. «Դա վերջն էր եկեղեցական-կրոնական ոգու և հայացքի»[1]: Իրոք, այս տաղը որոշակիորեն բնորոշում է այն էտապը, երբ միջնադարյան հայ քնարերգությունն իր մեջ լայն չափերով ներծծել էր հայ ժողովրդական բանահյուսության կենսահաստատ էությունը և դարձել իրական կյանքի ճշգրիտ, գեղարվեստորեն հուզիչ ու համոզիչ վերարտադրությունը:

Հոգու և մարմնի երևակայված պայքարը հիմք հանդիսացավ նաև քնարական զանազան զրույցների, մեղայական աղերսանքների, որոնք աստիճանաբար վերաճեցին գրական մի ամբողջ ուղղության: Ներսես Մոկացու «Մանուկ մտավարժ էի» ողբը պատկանում է ահա այդ ստեղծագործությունների շարքին: Ողբի մեջ բանաստեղծը քննադատում է հասարակական գլխավոր չարիքները՝ արծաթասի-

---

[1] **Մ. Աբեղյան,** Հայոց հին գրականության պատմություն, Բ, Երևան, 1946, էջ 588:

թությունը, կաշառակերությունն ու հարստահարությունը: Նա խարազանող խոսք է ուղղում նաև իրավունքի և ուժի անարդար տիրապետության դեմ.

Ուրար և փիլոն արկեալ,
Թէ լծովս խոր խոնարհեցայ,
Եւ աճեղագոչ սաստիւ
Ի փոքունց վերայ բարձրացայ...
Եւ սիրամարգի նման
Սիգալով փերևեթեցայ...

Հեղինակը տվել է ժամանակի սոցիալական չարիքների մերկացումն ու քննադատությունը՝ նկատի առնելով հատկապես հոգևորականների առօրյան: Եվ Ներսես Մոկացու հիմնական նպատակն էլ դա պիտի լիներ, որպեսզի կարողանար բարոյապես մաքուր միաբանություններ հիմնել ու աշակերտներ դաստիարակել: Ողբում մեկը մյուսին են հաջորդում տպավորիչ պատկերները, դիպուկ համեմատությունները, որոնց շնորհիվ միմյանց են հակադրվում կենցաղավարության բարոյական ու անբարոյական, խրախուսելի և մերժելի, ազնիվ ու խոցելի կողմերը՝ առաջինների դրվատմամբ և երկրորդների պախարակումով: Միաժամանակ ակնհայտ է, որ բանաստեղծը բացահայտում է մարդկային բնավորության թերությունները, ցանկանալով մարդուն տեսնել իր էությունը խաթարող արատներից մաքրված:

Ներսես Մոկացու ստեղծագործության մեջ իր ուրույն տեղն ունի «Աստուած և տէրն ամենայնի...» տողով սկսվող ընդարձակ բանաստեղծությունը, որը երկու հեղինակի գործ է՝ Ներսես Մոկացու և նրա աշակերտ Ստեփանոս Ծատախեցու: Լրացման մեջ էլ իշխում է շարադրանքի նույն լեզուն,

ոնը, տաղաչափությունը և ոգին: Այդ հավելումը կատարված է հեղինակի գիտությամբ: Ներբողում զգալի են ժողովրդական ավանդության շունչը և ազգային կյանքի որոշ կողմերի արտացոլքը: Ներբողում հատուկ տեղ է տրված նախաքրիստոնեական շրջանի պաշտամունքի նկարագրությանն ու կռապաշտության հալածանքին: Ներկայացվում են Անձևացյաց գավառի հռչակավոր Կանգուար և Ագռավաքար կռատները, որտեղ պաշտվելիս է եղել հատկապես հեթանոս հայության հռչակավոր աստվածուհին՝ Անահիտը, որին և փոխարինում է քրիստոնեական Աստվածամայրը: Ներբողը մեզ է հաղորդում ազգագրական նյութեր: Ուշագրավ են հատկապես աղվեսի դիցաբանական կապը Անահիտի հետ, ինչպես նաև «յուռութ ուլունսի» կայծակից և քուրայից ստացված լինելու մասին եղած վկայությունները:

Անահիտ աստվածուհու մասին մեզ հասած տեղեկությունները դեռևս թերի են: Անհրաժեշտ փաստերի բացը լրացնում է ժողովրդի հիշողությունը, որը պահպանել է Անահիտի պաշտամունքի հեռավոր արձագանքները՝ այդ արձագանքների դրսևորումներից տեսնում ենք և այս ներբողում:

Ներբողը յուրատեսակ գովք լինելով քրիստոնեության հաղթանակի, օտար բռնակալության պայմաններում, յուրովի նպաստում էր հայ ժողովրդի համախմբմանը ազգային դավանանքի և հայրենասիրական գաղափարների շուրջը:

Ներսես Մոկացու ստեղծագործություններում կարելի է հանդիպել հայտնի գրական երեք սեռերին՝ էպիկական, քնարական, դրամատիկական: Միջնադարյան գրական տեսակների առումով էլ Ներսես Մոկացու ստեղծագործությունները բազմազան են: Նա գրել է և՛ ներբող, և՛ ողբ, և՛

տաղ, և՛ գանձ, և՛ աղոթք, և՛ տրամախոսություն: Նա ներբողների բնագավառն է ներմուծել հայրենասիրության, դպրության, լուսավորության գաղափարների փառաբանումը, ընդլայնել է նաև գանձերի թեմատիկ սահմանները՝ նյութ դարձնելով ժողովրդից ելած հայրենասերների գործերը: Նա խորացրել է վիճաբանական կոչվող գրական տեսակի մշակման փորձը և տվել է ժողովրդական նյութի լավագույն մշակման օրինակ՝ ի դեմս երկնքի և երկրի վիճաբանության:

Ներսես Մոկացու լեզուն գրաբարն է, սակայն ժամանակի շունչը մղել է, որպեսզի նա խոսի համեմատաբար պարզ ու հասկանալի գրաբարով, տեղ-տեղ հասնելով խոսակցական լեզվի մակարդակին: Պատահական չէ, որ նրա ստեղծագործությունների լեզուն գրավել է «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» աշխատության հեղինակների ուշադրությունը:

Ներսես Մոկացին եղել է եռանդուն գործիչ և շնորհալի բանաստեղծ, որի հասարակական-քաղաքական դիրքորոշումը և գրական հավատամքը սերտորեն միահյուսվել են ի նպաստ այն ազնիվ նպատակի, որն ապահովում էր օտար լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի գոյատևումն ու ապագան:

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ